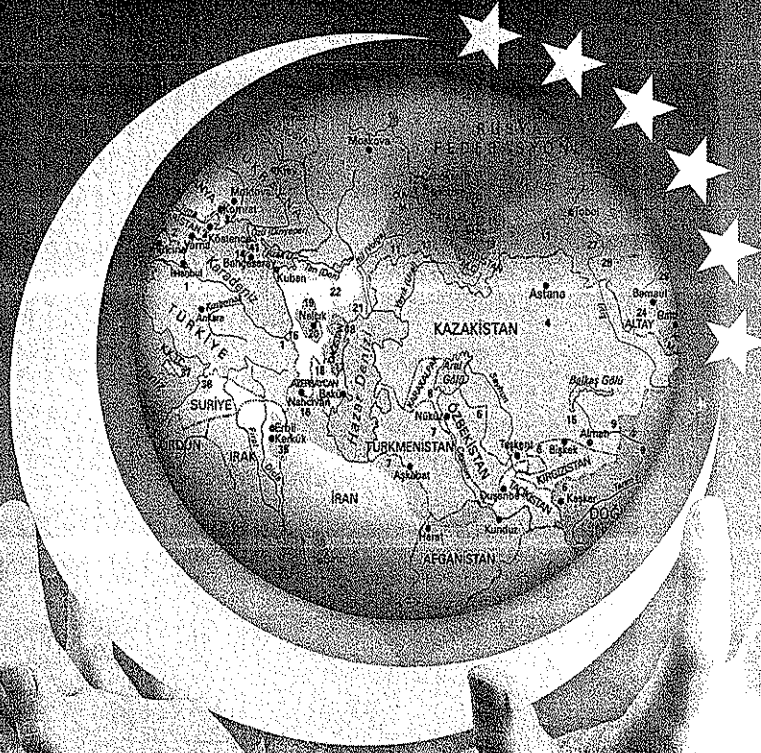

TÜRK DİLİ ÜZERİNE MAKALELER

MEHMET ÖZMEN

**TÜRK DİLİ ÜZERİNE
MAKALELER**

Türk Dili Üzerine Makaleler

Prof. Dr. Mehmet Özmen

*Akçağ Yayınları: 975
Türk Dili ve Dilbilimi: 42*

ISBN: 978-975-338-976-1

©Bu kitabın bütün hakları Akçağ A.Ş.'ne aittir.

*Kapak: Emin Bebek
Sayfa Düzeni: Akçağ Dizgi Ünitesi
Baskı: Erek Matbaası - 342 31 01
1. Baskı / Ankara 2010*

*Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 11382*

*Akçağ Basım Yayım Pazarlama A.Ş.
Tuna Cad. No. 8/1 Kızılay-Ankara
Tel: (312) 432 17 98 - 433 86 51
Faks: 432 28 52*

*www.akcag.com.tr
akcag@akcag.com.tr*

TÜRK DİLİ ÜZERİNE MAKALELER

Prof. Dr. Mehmet ÖZMEN

AKAG

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	7
KÖKEN BİLGİSİ	9
Da/De Bağlama ve Kuvvetlendirme Edatının Türeyişi.....	11
Değirmen, Teker ve Tegzinmek Kelimelerinin Kökenleri Üzerine.....	19
CÜMLE BİLGİSİ	29
Alkış ve Kargışlarda Cümle ve Anlatım Özellikleri.....	31
Divanü Lügati't-Türk'te ve Kutadgu Bilig'de Aymak Filiyle Kurulan Dolaysız Anlatım Cümleleri Üzerine.....	45
İsim ve Sıfat Tamlamalarındaki Bozulmalar Üzerine.....	57
Karacaoğlan'da Anlatım Kalıpları.....	69
Türk Söz Diziminde "Tarafından"lı Anlatımlar.....	83
Bir Eksilteli Cümle Tipi Üzerine.....	177
Türkçede Değil Kelimesi ve Kullanımları.....	191
Bağımsız Tümleçler Üzerine.....	249
Türkçede Dolaysız Anlatım.....	291
Divanü Lügati't-Türk'teki Manzum Parçalarda Cümle Özellikleri.....	309
Trabzon ve Yöresi Ağızlarında Söz Dizimi Özellikleri.....	323
Özne Üzerine Düşünceler.....	335
SÖZLÜK BİLİMİ	347
Cümlelerin Altıncı Ögesi ve Bir Terim Önerisi.....	349
Eksik Olan Dil Bilgisi Terimlerimiz Üzerine.....	353
Konya'da Güvercincilik.....	369
Özel Ad Kökenli Tür Adları.....	403
Hatay-Erzin'de ve Genel Olarak Anadolu'da Değirmen ve Değirmencilikle İlgili Kelimeler.....	413
GRAMER	457
Gerek Gerekmek ve Gereklilik Çekimleri Üzerine.....	459

-İci/-Ucu Ekinin Gelecek Zaman Eki Olarak Kullanılması Üzerine.....	477
Olmak Fiiliyle Kurulan Birleşik Fiil Çekimleri Üzerine.....	489
AĞIZLAR	501
Bitki Adları Sözlüğü ve Bitki Adlarının Derlenmesiyle İlgili Sorunlar Üzerine	503
Ağızlardan Söz Derleme Çalışmaları ve Derlemelerle İlgili Sorunlar ..	511
DİĞER ARAŞTIRMALAR	521
1990 Sonrası Mizah Dergilerinde Mizah Dili	523
Metin Yayınlarında Noktalamayla İlgili Anlam Kaymaları ve Karacaoğlan'ın Şiirlerindeki Durum.....	549
Hatay-Erzin Başlamış Köyünden Bilmeceler.....	555

OLMAK FİİLİYLE KURULAN BİRLEŞİK FİİL ÇEKİMLERİ ÜZERİNE*

İsimlerin üzerine gelerek, birleşik fiiller kuran *ol-* (< *bol-*) yardımcı fiili, Eski Türkçe döneminden beri, Türkçenin ana yardımcı fiillerinden biridir. Geçişsiz olan *ol-* (< *bol-*) fiili, üzerine *-n-* fiilden fiil yapma ekini alarak, meçhul fiiller de oluşturabilmektedir. İsimlerin, üzerine gelerek onları fiilleştiren, geçişsiz fiil hâline dönüştüren *ol-* fiili, fiil çekim eklerinden sonra gelmek suretiyle, *i-* fiilinin yanında, ikinci tip bir birleşik fiil çekimi oluşturmaktadır. Aslında, *ol-* fiilinin bu tür kullanımı ile, *i-* (< *er-*) fiilinin isimlerin üzerine gelerek onları fiilleştirmesi veya belirli fiil çekim eklerinin üzerine gelerek onlarla birleşik fiil çekimi oluşturması arasındaki yakınlık ve benzerlik, Eski Türkçe döneminden beri sürmektedir. Dilin tarihsel gelişimi içerisinde, isimlerin üzerine gelerek onları fiilleştiren *i-* (< *er-*) fiili, kip eklerinin üzerine dizgeli (sistematik) olarak gelmek suretiyle, birleşik fiil çekimlerini oluşturmuştur. Buna karşılık *ol-* fiili, isimlerin üzerine gelerek onları fiilleştirmiş, bunun yanında, sıfat-fiil kökenli kip eklerinin üzerine gelerek görünüş özelliği olan ve *ol-* anlamının ağır bastığı birleşik fiil çekimlerini meydana getirmiştir. Tarihsel gelişim süreci içerisinde, *i-* fiilinin birleşik fiil çekimi kuran özelliği sürerken, *fiil + sıfat-fiil kökenli çekim eki + ol-* yapısındaki birleşik kullanımlar, üst üste gelen kip eklerinin ortak kullanımı yanında, görünüş ağırlıklı fiil şekilleri olma özelliğini de sürdürmüştür, *i-* fiiliyle pek çok benzerliği olmasına karşın, *ol-* fiilinin asıl olarak, sıfat-fiil kökenli fiil çekim eklerinin üzerine gelmesi, *ol-* fiilinin sadece isimlerin, isimlerin (isim olmadığı hâlde isim gibi kullanılan kelimelerin) ve isimliklerin (isim gibi kullanılan, isim muamelesi gören kelime gruplarının) üzerine geldiği kanısını yaygınlaştırmıştır; ancak, gerek Türkçenin değişik dönemleriyle ilgili olarak yapılan çalışmalarda dikkat çekici tespitler gerekse bu yapının Türkiye Türkçesindeki kullanımları, *ol-* ile kurulan yapıların ikinci tip bir birleşik çekim şekli olduğunu göstermektedir.

* IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II, 24-29 Eylül 2009, Türk Dil Kurumu Yayınları: 856 / II, Ankara, 2007, 1417-1426 s.

Gabain, Eski Türkçe adlı makalesinde de, *er-* “er-, ulaş-”, *bol-* “ol-, tam ol-” ve *tur-* “kalk-” fiillerinin sık sık kullanıldıkları için, tam anlamlarını aybettiklerini ve muhtemelen tasviri yardımcı fiil, sonra tasviri fiil ve nihayet gerçek yardımcı fiil durumuna geldiklerini, esas anlamını, en önce *er-*’in, n sonra da *tur-*’ın kaybettiğini belirtmekte ve *bol-* fiiline ikinci sırada yer vermektedir. Gabain, tam ve eksiksiz olan bu üç yardımcı fiille bütün şekillerin yapılabileceğini belirtmekte ve “Yardımcı fiil her şeyden önce bir isme bir zaman ifadesi vermeye yarar.” demektedir. Gabain, “Çok sık ve özellikle azmalarda çekimli fiil şekilleri, ki bunlar çoğunlukla isim değildirler, aynı ekilde çekimli yardımcı fiillerle birleşirler. Şahıs ve menfilik işaretleri, birinci veya ikinci unsurda bulunabilir, bu da belirli bir anlam farkı verebilir.” dedikten sonra, *biçil-ur bol-ur* “(nihayet) biçilmiştir”, *bol-mış bol-gay* “olmuş olacak”, şeklinde *er-* fiili yerine *bol-* fiili ile, kurulan birleşik fiil çekimine yer vermiş (Gabain, 1979, 61).

A.von Gabain, Eski Türkçede, “*är-*, *bol-*” ve yer yer “*tur-*” fiillerinin yardımcı fiil olarak iş gördüklerini, “Tabiatları gereği, hiçbir zaman zarf-fiillerle değil, çekimli fiillerle, yani tercihen isim durumunda olanlarla ve bundan dolayı da diğer bütün isim çeşitlerine” bağlandıklarını belirtmektedir (Gabain, 1988, 87-88). Gabain, “*bol-*” fiilinin “ilmek” manasında, “olmak” manasında olduğu kadar, çok kullanılmadığını; “Bazı zamanların istiareli yani bazı birleşik zamanların teşkili”nin çeşitli olduğunu ve tercihen *är-*’le yapıldığını; *bol-*’ın ekseriya “olmak” manasına geldiği zaman kullanıldığını öylerken, *bol-* fiilinin *er-* fiiline göre daha az olmakla birlikte, birleşik fiil ekimlerinde kullanıldığını belirtmektedir. Yine, bazı birleşik zamanların eşkiliyle ilgili olarak, bir esas fiilin bir yardımcı fiille birleşmesinin, “daha önceki bir geçmiş zamanı”, yahut “bir alışkanlığa göre meydana gelen bir işi, ahut böyle bir durumu” ifade ettiğini belirtir. Gabain, *-miş*’in belirsizliğinin, asil yardımcı fiil” ve “olmak manası olan fiil” olarak “*bol-*’ın çift manalılığının, “insanın, birinci veya ikinci manada bir kuruluşla karşılaştığına karar vermesini” zorlaştırdığını belirtmekte ve anlam ve görev tespitinin zorluğuna ikkat çekmektedir (age., 88). Gabain, “Birleşik (Periphrastische) zamanlar; nceden geçmiş zaman ve alışılmış iş ve hareket ve oluş” (age., 109) ve Gerçekleşmemiş (Irrealis) ve Benzerleri (Verwandtes)” (age. 110) başlığı altında verdiği birleşik fiiller arasında, *är-* yanında, “*kıl-ur bol-ur män* ‘kılacaktır, yapmaktayım’; *kıl-ur bol-tum* ‘şimdi kıldım, şimdi yaptım’; *kıl-mış ol-ur män* ‘kılmış olacağım, yapmış olacağım’; *kıl-mış bol-gay män* ‘kılacağım, yapacağım’; *kıl-tacı bol-gay män* ‘kılacaktım, yapacaktım veya kılacağım, yapacağım” örneklerini vermektedir. Gabain’in verdiği bu örnekler ve bu konudaki kanaati, Eski Türkçede, birleşik fiillerin *er-* yanında eyrek olarak *bol-* ile de kurulduğu yönündedir.

Gabain, Codex Cumanicus'ta, "*bol-* yardımcı fiil olarak birleşik zaman teşkil etmek için birleşik fiillerde çok nadir görülür, *-r bol-*: *anla-r bol-sam* 130,1-6 'anlar olsam (anlasam).'" demektedir (Gabain, CC, 1979, 110).

Şinasi Tekin, *er-* ve *bol-*'ın Eski Türkçe'nin iki esas yardımcı fiili olduğunu bunların yanında pek seyrek olarak *tur-*'ın da kullanıldığını, bu yardımcı fiillerin, isim cümlelerinin yüklemine teşkil etmek üzere isim ve benzerleri ile birleştiğini, bazı zarf-fiil ve sıfat-fiillerle birleşerek "gereklilik" bildirdiğini, bazı hâllerde de tasviri yardımcı fiil vazifesini gördüğünü, bunların yanında birleşik fiil çekimlerinde kullanıldığını belirtmektedir (Tekin, 1976, 171). Şinasi Tekin, birleşik fiil çekimleri üzerinde dururken, birleşik fiil çekimi tablosunda, *er-* ile yapılan birleşik fiil çekimleri yanında, *kelteçi bolgay men*, *kelmiş bolur men*, *kelmiş bolgay men*, *kelteçi bolgay men* çekimlerine de yer vererek (age. 170), *er-* yanında, daha seyrek olmakla birlikte *bol-*'ın da birleşik fiil çekiminde kullanıldığını belirtmiştir.

Buna göre, hem A. von Gabain hem de Şinasi Tekin, Eski Türkçe devrinde, ikinci dereceden de olsa, *er-* yanında, *bol-* fiili ile de birleşik fiil çekimi yapıldığını belirtmişlerdir. A. von Gabain, *fiil çekim eki + bol-* biçiminde kurulan yapılarda, birleşik çekim özelliği yanında, görünüş özelliğine de dikkat çekmiştir.

Jean Deny, *ol-mak* fiilini "karmaşık veya yerindelik fiiller" adı altında incelemiştir. Deny, bir takım şahıs sigalarının aslında isim cümlelerinden ibaret olduğunu, bunlarda müsnet «*prédicatif*» olarak, bir ortaç ve bunun ardından gelen *imek* suretindeki güdük (nâkıs «*défectif*»), bir cevheri fiil "verbe substantif *défectif*" bulunduğunu belirtir. Deny'ye göre, *yazmış-ım* «*j'ai écrit*», *yazmış olanım* «*je suis ayant écrit*» yerindedir; ancak bu görüşe, Ali Ulvi Elöve katılmaz. Deny'ye göre, Türk dilinde, *imek* fiilinin tasrifi, *ol-mak* fiiliyle tamamlanmakta ve bunun neticesi olarak da, ortaç üzerine *imek* suretinde güdük bir cevher fiili getirilerek oluşturulan isim cümleleri dışında, müsnedi *ol-mak* fiiliyle beraber bulunan başka isim cümleleri de meydana gelmek vaziyeti hasıl olmuştur (Deny, 1941, 465).

"*Yaz-mış ol-acağ-ım* «*je deviendrai (je serai) celui qui a écrit (yani, yazmış olan «kimse» olacağım. A.U.E.)*" tipindeki isim cümleleri, bu defa *yazmış ol-mak* suretinde *karmaşık bir fiil*"in şahıslı siygaları hâlini almak yolunu tutuyorlar. Deny, *ol-mak* fiilinin de ayrıca tam bir tasrifi bulunduğu için, sıfat-fiil kökenli fiil çekim ekleri üzerine *ol-* fiilinin getirilmesiyle oluşturulan fiil şekillerine *karmaşık fiiller* demektedir. Deny, böylece, basit fiillerin esas tasrifi yanında, "çözümlemlili «*analytique*», manaca daha menevişli «*nuancé*» siygalardan ibaret yardımcı «*subsidaire*» tasrif vücuda" geldiği düşüncesindedir (age. 465).

Deny, *ol-* fiiliyle, *geniş zaman*, *öğrenilen geçmiş zaman* ve *gelecek zaman* olmak üzere üç çeşit çekim örneği vermiş, bunlara *-maktal-mekte olmak* karmaşık fiilinin tasrifinin de ilâve edilebileceğini belirtmiştir. Deny'ye göre, "Bu siygalar, basit fiilin bildirdiği zaman ve tarz «mode» mefhumları üzerine yükletilmiş ikinci derecedeki mana suretlerini ifade ettiği cihetle, bunları aynı bir fiilin muhtelif manzaraları kıyas etmek mümkündür." Deny, *çekim eki almış fiil + ol-* yapısını asıl olarak, "manzara", yani görünüş açısından incelemektedir.

Deny, *ol-mak* fiili yerine, *bul-un-mak* fiilinin de kullanılabilirdiğini, *bulunmak*'la kurulan cümlelerin anlamının bir fiil siygası değil de bir isim (ortaç) cümlesi karşısında bulunuyormuş gibi, kelime kelime bir yürüyüş kurmakla kolayca anlaşılabilirliğini belirtmektedir (age., 467).

Kononov, "Türkçede kılınış kategorisinin bir ifade tarzı olan 'perifrastik şekiller'"in iki kısımdan ibaret olduğunu, *-di'li geçmiş zaman* müstesna olmak şartıyla, haber kipinin basit şekillerinin temelini *olmak*, daha seyrek olarak *bulunmak* olduğunu; *olmak*'la *bulunmak*'tan birinin üslup mülhazasıyla seçildiğini belirtmektedir. Kononov, bu konuda, M. C. Mihaylov'un "Türk Dilinde Perifrastik Şekiller" adlı eserinden yararlandığını ve bazı örnekleri de ondan aldığını belirtmektedir. Kononov, *ol-* fiiliyle kurulan yapılar üzerinde, asıl olarak kılınış açısından durmuş ve *olmak* fiilinden önce gelen eki, *kip eki* olarak adlandırmıştır (Kononov, 1956, 283-289. s.).

Muharrem Ergin, Dede Korkut incelemesinde, *ol-* fiilinin dikkat çeken bir kullanımın olduğunu belirtmekte ve "İsimlerle kullanılışı bugünkünden farksız olan bu fiil, eserde işlek ve oynak bir şekilde kullanılmış, partisip şekillerinden başka fiillere de getirilerek âdeta yepyeni, bilinen kiplerden apayrı kipler meydana getirmiştir." demektedir. Ergin'in tespit ettiği "*getür oldi, geyer olsun, sorar olsam, varur olmuş, karar ola mı, gelmez olsañ, dimez mi ola, bulunmaz mı olur, girdüñ ola mı, gitdi ola, ağlatduñ ola*" vb. örneklerde, *ol-*'un geniş zaman yanında, görülen geçmiş zaman eklerinin üzerine geldiğini de görmekteyiz (Ergin, 1963, 473). Ergin, burada biraz muğlak bir ifade kullanmış "partisip şekillerinden başka fiiller" in neler olduğunu tam açıklamamış; ancak, *i-* fiili yanında, *ol-* fiiliyle de birleşik çekim oluşturulduğunu, *ol-* fiilinden önce gelen eklerin sıfat-fiil değil kip eki görevinde bulunduğunu, *i-* yanında *ol-* fiilinin de ikinci bir tarz eki gibi işlev gördüğünü belirtmiştir.

Muharrem Ergin, Türk Dil Bilgisinde, *i-* fiili üzerinde dururken, bu fiilin *ol-* fiiliyle olan yakınlığına da dikkat çekmekte ve "Bütün isim ve fiil şekillerinin sonuna gelerek onlardan birleşik fiiller yaptığı için *ana yardımcı fiil*,

isimleri fiilleştirdiği için de *isim fiili* dediğimiz *i-* fiilinin tek başına kök olarak ve belirli bir mânâsı yoktur.”, “Yalnız kök olarak belirli çekim şekilleri içinde ortaya çıkar. Yalnız yanına geldiği isim ve fiil şekli ile birlikte açık bir mânâ kazanır, belirli bir vazife görür. Bu durumda mânâ ve vazifesinden anlaşılıyor ki *i-* fiilinin *ol-* fiiline çok yakın bir mânâsı vardır.” demektedir (Ergin, 1962, 297).

Lars Johanson, karmaşık birimleri incelerken, (*iyor, ir, di, miş*) biçim birimlerinin yanında, tek parçalı olmayan birimlerin de bulunduğunu ve bunların, sözcüksel bir unsur içermeyen ve analitik dediğimiz, *iyordu, irdi, mişti, miştir, diydi, mekte[dir], iyordur* biçimleri ve betimleyici dediğimiz ve *ol-, bulun-* sözcüklerinden birini içeren *ir oldu, miş bulunuyor* vs. diye iki gruba ayırmıştır. Johanson, betimleyici biçimlerin, tümünün biçimbirimsel yapısının *di, iyor, miş[tir], ir, mekte[dir]* ya da bunların *idi* ile birleşmesinden oluşan bir biçimde bittiğini, bunların normal sözcüklere eklenerek çekimleri oluşturan parçalarla aynı olduğunu, fakat burada normal sözcüğün yerini *ol-* ve *bulun-* betimleyici köklerinin aldığını belirtir (Johanson, 1971, 19- 20). Johanson’a göre, *miş ol- / bulun-, ir ol-* ve *mekte bulun-*, dilbilgisel yardımcı unsurlar olarak değil de, sözcüğün uzantıları olarak görülürlerse en korkunç değerlendirme yapılmış olur (age., 20). Ayrıca, ayrı sözdizimsel yerlerdeki eşesli birimler arasında doğrudan anlamsal bir karşılaştırma yapılamayacağını, bu çözümlemeyle biçimsel açıdan birbirlerine çok yakın olmalarına karşın, *irdi (=ir idi)*’nin *ir oldu*’dan ve *mişti (=miş idi)*’nin *miş oldu*’dan yapısal açıdan çok farklı olmasının şaşırtıcı gelebileceğini, ancak benzer biçimbirimsel yapının, işlevlerin belirlenmesinde bizi yanıltmaması gerektiğini ve *miş*’i, karşıtı *miş olacak*’taki *miş*’le doğrudan karşılaştırmanın olanaksız olduğunu belirtir (age. 21). Johanson’a göre, betimleyici kök olan *ir ol-*’ın bir parçası olarak *ir*, çekimli *ir*’in işlevsel sınırlılıklarıyla karşılaştırılabilecek sınırlılıklara tabidir. Sadece eğilim, alışkanlık, yetenek anlatabilir, bireysel bir gerçeği anlatamaz, *benzer oluyorlar, bilir olduk, tercih eder olmuştu, beğenmez olur*, somut eylemlerin değil, niteliklerin başlamasını gösterir (age., 191-192). *yazar ol-* tipinde, *yaz-* köküyle sözcükleştirilip *ir* ile ifade edilen bir özelliğin *ol-* ile edinilmesi söz konusudur (age., 193). Bunun yanında, *yazmış bulun-* ya da *yazmış ol-, yaz-* kökünün genişletilmiş biçimi olarak değerlendirilmelidir (age., 310).

Tahsin Banguoğlu, *ermek* durum fiilinin yanı başında *olmak X bolmak* oluş fiilinin salt fiil olarak Eski Türkçeden beri yardımcı fiil işleyişinde görüldüğünü, *olmak* fiili bir yandan adlara ve sıfatlara gelerek birleşik fiil tabanları meydana getirirken bir yandan da “cevher fiili eklerine benzer bir tarzda bazı sıfat-fiillere gelerek oluş ve kılışın zamanı ve tarzıyla ilgili özellik

taşıyan birleşikler” yarattığını, Türkçenin fiil tabanı kadrosunu daha da çeşitlendiren bu birleşiklere *karmaşık fiiller* (verbe complexe) adını verdiğimiz belirtir. Banguoğlu “karmaşık fiiller”in *öğrenilen geçmiş zaman sıfat-fiili + ol-* bazen *bulun-*, *geniş zaman sıfat-fiili + ol-*, *gelecek zaman -acakl-ecek ve -ici sıfat-fiileri + ol-* biçiminde kurulduğunu belirtmekte ve asıl olarak görünüş üzerinde durmaktadır (Banguoğlu, 1974, 482 - 486).

János Eckmann, Çağatayca El Kitabı’nda fiil şekilleri üzerine *bol-* fiilinin getirilmesiyle oluşan yapıları, pek çok yerde, birleşik fiil çekimi olarak kabul etmiş ve *bol-* fiilini, *é(r)-* fiili yanında birleşik fiil yapısı oluşturan ikinci bir yardımcı fiil gibi görmüş ve fiil kiplerinin oluşumunda, *bol-* fiiliyle oluşan yapıları da kipler arasında değerlendirmiştir. Eckmann’ın bu konudaki tespitlerini şu biçimde özetleyebiliriz:

Eckmann, şartın şimdiki zamanlarından birinin, sık sık *bol-* yardımcı fiilinin imkân veya imkânsızlığı ifade etmesi için şart şimdiki zamana ile birlikte kullanılmasıyla oluşturulduğunu ve *bol-* fiilinin failinin, umumiyetle belirsiz olduğunu belirtir (Eckmann, 1988, 123). Eckmann, öğrenilen geçmiş zamanın şart birleşik çekimi kabul ettiği “-miş bolsam / olsam”ın “geçmişte basit şart”ı ve “yardımcı cümlelerdeki geçmiş zaman”ı ifade ettiğini (age., 131); öğrenilen geçmiş zamanın gelecek-istek çekimi kabul ettiği “-miş *bolgay mén*”in, Latince’deki ‘future perfect’ gibi, gelecekte tamamlanmış olacak bir yapma veya olmayı bildirdiğini ve geçmişteki bir istek veya tahmini ifade etmeye de yaradığını (age. 131); geçmiş zamanın şartının I. şekli kabul ettiği, “-gan *bolsam / olsam*” çekiminin, şu anda tesirleri hâlâ devam eden bir basit geçmiş zamanın şartına işaret etmek için kullanıldığını (age., 133); geçmiş zamanın gelecek-istek çekiminin I. şekli kabul ettiği, “-gan *bolgay mén*”in geçmiş gelecek zaman olduğunu ve geçmişteki bir tahmin veya ihtimale işaret etmek için kullanıldığını (age. 134); mutlak gelecek zamanın şartı kabul ettiği “-gum *bolsa*” çekiminin gelecekteki basit şarta işaret etmek için kullanıldığını (age. 136); II. geçmiş zamanın gelecek-istek çekimi kabul ettiği “-p *bolgay mén*” çekiminin ihtimâl ifade ettiğini (age. 141) belirir. Eckmann, bir yandan *bol-* fiilinin muhtelif fiil çekim eklerinin ve sıfat-fiillerin üzerine gelerek *er-* yanında ikinci bir birleşik fiil çekim unsuru gibi kullanıldığını belirtmiş, diğer yandan bu fiil çekimlerinin görünüş özelliklerine işaret etmiştir. Eckmann ayrıca, yardımcı fiiller üzerinde dururken, “*é(r)-* fiilinin bulunmadığı şekillerde, onun yerini, *bol-* ‘olmak’ fiilinin mukabil ekileri alır.” diyerek, *bol-* fiilinin *é(r)-* fiili yerine ikame bir fiil şekli olarak kullanıldığını da belirtmiş olmaktadır (age. 143).

Haydar Ediskun, bir *ortaç*'la bir *ol-* yardımcı fiilinden oluşan birleşik fiillerin "*ol-* yardımcı fiili, *temel fiil* diyebileceğimiz belirli ortaçlara 'zaman' anlamıyla birlikte *başlama*, *bitirme*, *davranma* gibi görünüşler" kazandırdığını, bunların zaman yanında görünüş de ifade ettiğini belirtmekte ve ağırlıklı olarak görünüş üzerinde durmaktadır. Ediskun, bir yandan *ol-* fiilinin "temel fiil diyebileceğimiz belirli ortaçlar"a geldiğini söylerken diğer yandan, yapıların *ol-* fiilinin "geniş zamanın, *-miş*'li geçmişin, gelecek zamanın olumlu ya da olumsuz III. tekil kişilerine *ol-*, *-miş*'li geçmişte *ol-* yanında *bulun-* yardımcı fiili ulanarak yapılır, demekte ve "temel fiil diyebileceğimiz ortaçlar" dediği ekleri, bir yanda ortaç, diğer yanda, geniş zamanın, öğrenilen geçmiş zamanın ve gelecek zamanın üçüncü teklik kişileri olarak değerlendirmiştir (Ediskun, 1985, 239-243).

Ahmet Bican Ercilasun, Kutadgu Bilig Grameri adlı incelemesinde, birleşik fiillerin bir kelime grubu olduğunu, kelime gruplarında esasın manaca bir bütünlük teşkil ettiğini ve cümle içinde tek kelime muamelesi gördüğünü belirtmekte, "hastalanmak" neyi ifade ediyorsa, "hasta olmak" da aynı şeyi ifade eder demektedir (Ercilasun, 1984, 48). Ercilasun, Kutadgu Bilig'de, birleşik fiil konusunda karşılaşılan bir güçlüğü, birleşik fiil yapan yardımcı fiille, bildirme vazifesi gören yardımcı fiili birbirinden ayırmak olduğunu belirtmiş ve "er-, tur-, bol-" yardımcı fiilleriyle kurulan bildirmeler içinde *bol-* fiiline verdiği örneklerde "boldı" ve "bolur"a, *-dir/-dir* anlamı vermiştir (age. 49). Ercilasun, *er-* fiilinin çekimli fiillerle kullanılışının birleşik fiil olarak alınmaması gerektiğini; zira, *er-*'ten önceki fiilin bir zarf-fiil veya isim şekli olmadığını çekimli bir fiil olduğunu, *er-*'ten önce gelen sıfat-fiil kaynaklı fiil şekillerinin sıfat-fiil değil çekimli fiil olduğunu, sıfat-fiillerden gelmeyen görülen geçmiş zaman üzerine *er-* fiilinin gelmesinin de *er-*'den önce gelen fiil şekillerinin çekimli fiil olduğunu gösterdiğini belirtmektedir (age., 50-51). Ercilasun, *er-* fiiliyle kullanılan sıfat-fiil şekillerinin müstakil bir birlik arz etmediklerini, bunun sıfat-fiillerle kullanılan *er-* fiilinin sadece üç kipe (görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman, şart) sahip olmasından belli olduğunu, halbuki sıfat-fiillerle birleşik fiil teşkil eden *bol-* fiilinin çekimli fiillerle kullanılmadığını belirtmektedir (age., 51). Ercilasun, fiillerin *er-* ile kurulan birleşik fiil çekimlerini iki kipli çekim olarak kabul etmekte, *er-* fiilinin bu kullanılışının "*sıfat-fiil + bol-*" şekline çok benzediğini, ancak arada üç önemli fark bulunduğunu belirtmektedir. Ercilasun'a göre bu farklar şunlardır: 1. *er-* fiili yalnız, görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman ve şart şekillerine girdiği hâlde, *bol-* diğer çekimli şekillere de girer. Geniş zaman şekilleri olan "erür" ve "ermez" bildirme görevinde kullanılır. 2. *er-*'den önce yalnız sıfat-fiilden ortaya çıkmış olan çekimli fiiller değil, görülen

geçmiş zaman ile emir de gelebildiği ve şahıs ifadesi asıl fiil üzerinde olabildiği hâlde, *bol-*'dan önceki şekil, ya isim, ya isim kullanılışında bir sıfat-fiildir. 3. *bol-*, birleşik fiile, manası ile de iştirak eder. Halbuki *er-*, iki kipli çekime yalnız şekli (hikâye, rivayet, şart) ile iştirak eder (Ercilasun, 1984, 151-152).

Bütün araştırmacıların belirttiği gibi, *i* (<*er-*) ve *ol-* (<*bol-*) fiilleri, Eski Türkçe döneminden beri Türkçenin iki ana yardımcı fiilidir. Bazı durumlarda kullanılan *tur-* fiili bir yana bırakılacak olursa, gerek isimlerin gerekse fiil çekim eklerinin üzerlerine gelebilmeleri bakımından bu iki fiile benzeyen başka bir fiil yoktur.

Bu iki fiil, benzer yönleri olmakla birlikte, birbirlerine denk ve eşit fiiller değil, sadece ortak özellikleri olan, isimlerin üzerine gelebilmeleri yanında, farklı anlatım özellikleri içinde birleşik çekimler de oluşturabilen iki yardımcı fiildirler. Benzerlikleri yanında, birbirlerinden farklı yönleri de vardır. Bu açıdan baktığımızda şu farklılıkları görebiliyoruz. *i-* fiili, bütün birleşik fiil çekimlerini kurabilirken, *ol-* fiili, bazı istisnalar dışında sadece sıfat-fiil kökenli fiil çekim ekleri üzerine gelebilmektedir. Buna karşılık, *i-* fiili, sadece öğrenilen geçmiş zaman, görülen geçmiş zaman ve şart eklerini alabilirken, *ol-* fiili, bunlar yanında diğer kip eklerini alabilmekte ve çok zengin bir kullanım çeşitliliğine sahip olabilmektedir. Ayrıca *er-* fiili zamanla, *i-* şekline dönüşüp gerek birleşik çekimlerde gerekse isimlerin üzerine geldiğinde işlevi saklı kalmak kaydıyla düşebilirken, *ol-* (<*bol-*) fiili kendini korumuş ve kendi varlığını hissettirerek, görüntüyle ilgili, bazı özel anlam ilişkileri içinde ikili, üçlü birleşik çekimler oluşturabilmiştir. Bütün bu ilişkiler içerisinde, *ol-* ile kurulan fiil şekillerinin, sıfat-fiillerle kurulan bir birleşik fiil mi, yoksa, *i-* ile kurulan birleşik çekimler yanında ikinci bir fiil çekim biçimi mi olduğunu belirleyebilmek için, kurulan yapıya ve tarihi gelişime bakmak yeterli bilgiyi vermektedir.

ol-'ın üzerine geldiği eklerin sıfat-fiil veya kip eki olarak kabul edilmesi, sadece yapıyla sınırlı kalmamakta, doğrudan doğruya söz dizimini de etkilemektedir. Üzerine *ol-* fiili gelen *-ar/-er*, *-maz/-mez*, *-acak/-ecek*, *-miş/-miş*, *-yor* ekleri sıfat-fiil eki kabul edildiği takdirde, *sıfat-fiil grubu + ol-* yapısı ortaya çıkmakta ve bu da cümlenin özne dışındaki bütün unsurlarının yüklem içerisinde yer alması sonucunu doğurmaktadır. Ekler, kip eki olarak değerlendirildiği takdirde ise, sadece üst üste gelen iki fiil şeklinin yüklem olması söz konusudur.

ol- fiili, üzerine geldiği fiil şekli ve ona bağlı unsurlarla birlikte bir birlik oluşturuyorsa, asıl görevi bu yapıyı fiilleştirmekle sınırlı ise, bu yapıyı, *sıfat-*

fiil grubu + ol- biçiminde düşünebiliriz; ancak burada, *ol-* fiilinin işlevi, üzerine geldiği fiil şeklini fiilleştirmek değil onlarla yeni ve ortak bir zaman kavramıyla birlikte değişik işlevler kazandırmaktır. Böyle olunca, *fiil + fiil çekim eki + ol- + fiil çekim eki* birliğinden oluşan ve kendi aralarında bir bütün oluşturan yapıyı yüklem olarak değerlendirmemiz gerekmektedir.

Şimdi aşağıdaki cümlelere, zaman ve görünüş açısından bakalım:

“Lisenin bahçesindeki büyük çam ağacı bir yangında *yanmış olabilir* (Sait Faik, 1990, 29).”, “O da beni *beğenmiş olacak* ki evlendik (Esendal, 1983, 95).” cümlelerinde ne kadar ihtimal anlamı varsa, o kadar da geçmiş zaman anlamı vardır; ama bunun yanında, birinci cümlede geniş zaman, ikinci cümlede gelecek zaman anlamı saklıdır. Bunun yanında, “Dülger balığı adı bunlardan ötürü ona *takılmış olmalı* (Sait Faik, 1990, 72).” cümlesindeki ihtimal de geçmiş zaman içindeki bir ihtimaldir.

“Bu iş böylece *geçmiş oldu!* (Esendal, 1983, 172).” cümlesindeki olup biten geçmiş zamanla “Ertesi günü jandarmalar kabahatlıleri yakalar, koğuştta bir temiz döverlerdi; mesele de *kapanmış olurdu* (Karay, MH, 1964, 38).”, “İlk zamanlar bizi beraber götürüp de manalı manalı göz kırpmış olanların şimdi yüzüne *bakamaz olmuştum* (Taner, 1970, 267).” cümlelerindeki olmuş bitmiş geçmiş zaman arasındaki süreç farkını, son iki cümledeki, geniş zaman çekimleri sağlamaktadır.

Bu cümlelere, söz dizimi açısından baktığımızda, *ol-*'tan önce gelen fiil şekilleri sıfat-fiil kabul edilirse, “Lisenin bahçesindeki büyük çam ağacı bir yangında *yanmış olabilir* (Sait Faik, 1990, 29).”, “Dülger balığı adı bunlardan ötürü ona *takılmış olmalı* (Sait Faik, 1990, 72).”, “Bu iş böylece *geçmiş oldu!* (Esendal, 1983, 172).”, “O da beni *beğenmiş olacak* ki evlendik (Esendal, 1983, 95).” ve “İlk zamanlar bizi beraber götürüp de manalı manalı göz kırpmış olanların şimdi yüzüne *bakamaz olmuştum* (Taner, 1970, 267).” cümlelerinde, özne dışındaki öğelerin tamamı yüklem olarak kabul edilmek durumundadır. Ne anlam ilişkileri, ne vurgu ne de söz dizimi için böyle bir yüklem gerekmektedir. Bu cümlelerdeki yüklem, *çekim eki almış fiil + çekim eki almış ol-* fiillerinden oluşmaktadır.

Sonuç olarak, *ol-* fiilinin üzerine geldiği ekin sıfat-fiil eki mi yoksa çekim eki mi olduğunu, diğer bir deyişle, bir ekin ne olup ne olmadığını, ekle rin kökenleri değil işlevleri belirler. *ol-*, isimlerin üzerine geldiğine, *ol-*'dan önce gelen ekler de, sıfat-fiil kökenli olduklarına göre, bu yapılar sıfat-fiillerle kurulmuş birleşik fiillerdir demek yerine, oluşan yapıya ve işleve göre değerlendirme yapmak daha uygun olacaktır.

Bu fiil şekillerinde, *ol-* fiilinin işlevi, üzerine geldiği unsuru fiilleştirmekleğildir. Bu unsurlar zaten fiil şekilleridir. Bir fiil şeklini yeniden fiilleştirmeye gerek de yoktur. Dolayısıyla, burada *ol-* fiilinin görevi, üstüne geldiği sim unsurunu fiilleştirmek değil, zaten fiil olan bir unsurun üzerine ikinci, üçüncü fiil çekim-ekinin gelmesine vesile olmaktan ibarettir. *ol-* fiili, üzerine geldiği fiil şekline bağlı cümle öğeleriyle değil, bizzat üzerine geldiği çekimli fiille ilgilidir. *ol-* üzerine geldiği fiil şekliyle birlikte *fiil + fiil çekim eki + ol- + fiil çekim eki* biçiminde, bir anlam birimi oluşturmakta, zaman ve görünüş ilişkisini, asıl fiil, *ol-* yardımcı fiili ve bunların üzerlerine gelen fiil çekim şekli birlikte oluşturmaktadır.

ol- fiili, Eski Türkçe döneminden beri birleşik fiil çekimi kurma özelliğini koruyan ana yardımcı fiil *i-* yanında, kökünü ve *ol-* anlamını koruyarak, çekimli fiillerin üzerine gelmekte ve onlardan yapı, işlev ve görünüş olarak farklı birleşik çekimler oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

- Banguoğlu, 1974, Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, İstanbul.
- Deny, 1941, Jean Deny, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, Tercüme eden: Ali Ulvi Elöve, Mf.V., İstanbul.
- Ediskun, 1985, Haydar Ediskun, *Türk Dilbilgisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Eckmann, 1988, János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, Çeviren: Günay Karaağaç, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 3412, İstanbul.
- Ercilasun, 1984, Ahmet B. Ercilasun, *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-*, Gazi Üniversitesi Yayın No: 33, Eğitim Fakültesi Yayın No: 3, Ankara.
- Ergin, 1962, Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No'785'ten genişletilmiş ikinci baskı, İstanbul.
- Ergin, 1963, *Dede Korkut II İndeks-Gramer*, Türk Dil Kurumu Yayınları-Sayı: 219, Ankara.
- Esendal, 1983, Memduh Şevket Esendal, *Otlakçı*, Bütün Eserleri: 3, Üçüncü Basım, Bilgi Yayınevi, İstanbul.
- Gabain, 1988, A. von Gabain, *Türkçenin Grameri*, Çeviren: Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları: 332, Ankara.
- Gabain, 1979, Annemarie von Gabain, "Eski Türkçe", Mehmet Akalın, *Tarihî Türk Şiveleri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 551, Ankara, 31.-71. s.
- Gabain, CC, 1979, Annemarie von Gabain, "Codex Cumanicus'un dili", Mehmet Akalın, *Tarihî Türk Şiveleri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 73.-118. s.
- Johanson, 1971, Johanson, Lars, *Aspekt im Türkischen*, Upsala.
- Karay, 1964, Refik Halit Karay, *Memleket Hikâyeleri*, Üçüncü Basılış, İnkılâp ve Aka Kitapevleri Koll. Şti., İstanbul.
- Kononov, A. N., Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka, Akademiya Nauk SSSR, İnstitut vostokovedeniya, Moskva-Leningrad, 1956 (Türk Dil Kurumunun Kitaplığındaki çeviriden yararlanılmıştır).
- Sait Faik 1990, Sait Faik [Abasıyanık], *Alemdağda Var Bir Yılan-Az Şekerli*, Yedinci Basım, Bütün Eserleri 7, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Taner, 1970, Haldun Taner, *Hikâyeler*, Cilt: I, Birinci Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Tekin, 1976, Şinasi Tekin, "Eski Türkçe", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976, 142-192. s.